

З історії релігії та церкви

Т. М. ЄВСЄЄВА (Київ)

Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917—1921 рр. (загальний та український аспект)

“Християнська демократія” як концепція політичної організації громадян являє собою одну з численних проекцій євангельського вчення про облаштування Царства Божого на суспільні відносини. Вона зародилась і розвивалась на Заході, в країнах старої християнської традиції ще за часів Французької революції. У своїй соціальній доктрині католицька Церква розкрила нові перспективи демократії: відтоді суспільство починає вчитися розглядати звичну сукупність певних процедур та правил гри, принципи автентичного політичного правління, що дискутуються відкрито й вільно, але безвідносно до християнської віри, як *цінності*. Насамперед до цієї категорії християнська Церква віднесла гідність людини, її права й обов'язки, а також інститути, покликані їх захищати: працю як суспільне служіння та захист знедолених; моральний закон як основу політичного авторитету; самоуправління як природне право народів; передачу політичного авторитету знизу; правління законів, а не людей; “конституціоналізм”; педагогічний характер законів тощо ¹.

Активна пропаганда демократичних ідей, а також практичні заходи, спрямовані на проведення демократичних соціальних реформ, спостерігаються в європейських країнах уже з середини XIX ст. Так, французькі католики, захищаючи економічні інтереси працюючих, намагалися організовувати різноманітні робітничі союзи, товариства взаємодопомоги та сприяння покращанню становища народних мас. У своїй політичній діяльності вони виходили з того, що Святе Письмо, постанови Св. соборів та первосвящеників від найдавніших часів освячували божественне право на працю, її регламентацію, захист духовних і матеріальних інтересів працюючих ². Відтак земна влада визнавалася зобов'язаною втручатися в царину економіки, гарантуючи тим самим дотримання божественного закону. Перед нею висувалися вимоги обмежити робочий день 9—10 годинами, заборонити жінкам працювати на небезпечних роботах та в нічну зміну; заборонити дитячу працю на фабриках; забезпечити робітникам компенсацію на випадок каліцтва й старості, встановити законодавчим шляхом мінімум заробітної плати та ін. ³.

Не залишився осторонь енергійної праці на користь народу й верховний понтифік. Звертаючись у своїй енцикліці * “*Regrum novarum*” (“Про нові речі”, 1891 р.) до братів патріархів, примасів, архієпископів і єпископів католицького світу, папа Лев XIII, полемізуючи з Марксом та соціалістами, сформулював основні положення соціальної доктрини католицької Церкви, визначаючи її позицію стосовно власності, класів, класової боротьби, революції і держави. Він визнав робітничі союзи і робітниче законодавство основними чинниками соціальної реформи, вказавши при цьому,

* Енцикліка — послання папи римського до всіх католиків, а також до віруючих інших віросповідань.

що тільки Церква спроможна справедливо вирішити робітниче питання ⁴. Ця енцикліка вважається теоретичною основою розвитку християнського соціалізму в Європі.

В Росію свобода, народжена під звуки “Марсельєзи”, прийшла в лютому 1917 р. Водночас з економічними проблемами на порядок денний постали питання формування нації (“буржуазної” чи “пролетарської”).

Найпершим кроком у цьому напрямку стала церковна реформа. Падіння монархії викликало розгубленість, майже паніку, серед вищого духовенства. Звільнення двох митрополитів (Московського та Петербурзького), призначення князя В. Н. Львова на посаду обер-прокурора Св. Синоду, розпуск Синоду та призначення до його нового складу людей випадкових призвело в перші місяці після лютневих подій до паралічу церковної влади ⁵.

В цей період майже в усіх єпархіях Російської православної Церкви (РПЦ) відбулися несанкціоновані владою єпархіальні з’їзди духовенства й мирян, котрі революційним порядком запроваджували в життя демократичні інститути. Наявні архівні документи та спогади безпосередніх учасників тих подій відтворюють досить однорідну загальну картину: з’їзди усували від влади архієреїв, а найбільш одіозних видаляли не тільки з кафедри, а взагалі за межі єпархії. Управління церковними справами переходило до Церковно-єпархіальних Рад. Хоча єпископ формально й очолював Раду, він мав лише дорадчий голос. Вирішення спірних питань передавалося до компетенції Синоду. Також у революційному порядку з’їзди скасовували чинність місцевих духовних консисторій та благочинних. При цьому протоколи з резолюціями єпархіальних з’їздів подавалися на затвердження Синодом.

Отже, цілком очевидним було те, що єпископат втратив будь-який “кредит” довіри. Суспільство сприймало Церкву як філію “Союзу руського народу” й намагалося досягти оновлення церковного життя без участі владик. Так, коли Московський комітет об’єднаного духовенства в кінці квітня 1917 р. підняв перед Св. Синодом клопотання про скликання 1-го червня Всеросійського з’їзду духовенства й мирян, одному з членів Синоду довелося “подати думку, що слід було б на цей з’їзд запросити і єпископів, і чорне духовенство”. Водночас Синод отримував з єпархій багато скарг на самочинні дії сільських та міських парафіяльних Рад, внаслідок яких священики теж змушені були залишати свої місця.

Єпископи РПЦ, що протягом століть звикли ототожнювати себе з державою й боротися зі спільними ворогами, розцінили дії єпархіальних з’їздів як щось на зразок “мародерства в тилу, або дії рабів, спущених з цепу” ⁶. Але, позбавлена беззастережної підтримки держави (20 березня — за ст. ст. — 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову “Про ліквідацію віросповідних та національних обмежень”), РПЦ змушена була пристосовуватися до нових політичних реалій.

Таким чином революція поставила РПЦ перед необхідністю відновити свій моральний авторитет. Тому після лютневих подій Церква пішла шляхом реформ. Майже відразу визначилися і її основні напрямки: “офіційний” та демократичний.

“Офіційним”, урядовим напрямком реформ керував В. Н. Львов. 20 квітня 1917 р. на черговому засіданні Державної Думи він виніс на обговорення питання про видалення парафіяльними, повітовими та губернськими виконавчими комітетами священиків з місць їхньої служби. Присутні на нараді визнали “існуючий стан речей абсолютно ненормальним, а самочинне видалення священиків і, особливо, арешт без суду та слідства —

неприпустимим”⁷. Було вирішено через посередництво Синоду звернутися до губернських та повітових комітетів із закликом надалі не допускати подібних дій.

Зі свого боку, члени Св. Синоду теж вжили заходів, щоб якомога скоріше опанувати ситуацію. На засіданні 28 квітня вони прийняли спеціальну постанову, в якій пропонувалося всім єпархіям, де вже утворилися явочним порядком “виконавчі комітети” або “пастирські (пресвітерські) ради” при єпархіальних архієреях, залишити чинними консисторії, але дещо змінити порядок їх роботи. Згідно з цією постановою, всі консисторські рішення повинні були попередньо розглядатися та санкціонуватися церковно-єпархіальною Радою, а потім затверджуватися архієреєм⁸.

Революція змусила Синод переглянути основні принципи кадрової політики й розпочати реорганізацію. Насамперед, на засіданні 29 квітня (12 травня) було видане спеціальне звернення до Церкви з пропозицією відновити стародавній православний принцип виборності єпископату та заснувати Предсоборну Раду для підготовки та проведення Помісного Собору. Також визнаючи необхідність якомога швидше заспокоїти революційні настрої в середовищі віруючих, Синод прискорив реформування церковного суду. З цією метою було утворено Комісію, на яку покладалося розв’язання питання реорганізації штатів консисторій. До її складу увійшли представники від господарського управління, Канцелярії Св. Синоду та Консисторії.

На тому ж засіданні був прийнятий текст Синодального звернення до архіпастирів, пастирів та усіх вірних чад Святої Церкви, в якому наголошувалося на необхідності скликання Всеросійського Помісного Собору “для впровадження докорінних змін у порядок управління Російською Православною Церквою і взагалі для облаштування нашого церковного життя на непорушних засадах, даних Божественним Засновником та Главою Церкви у Святому Письмі, правилах Св. Апостолів, Св. Вселенських і Помісних Соборів та св. Отців. Державний переворот, що відбувся в нашій країні, докорінним чином змінив наше суспільне й державне життя, забезпечив для Церкви можливість та право вільного устрою”. 30 квітня 1917 р. “Новое время” оприлюднило цей документ⁹.

Щоденні контакти з численними делегаціями від різних єпархіальних з’їздів примусили членів Синоду віднайти спосіб обмеження “революційної” творчості “знизу” та спрямувати цю стихію у канонічне річище. 5 травня 1917 р. вони підписали протокол за № 668 “Про порядок заснування єпархіальних та благочинницьких Рад”. З огляду на те, що єпархіальний преосвященний перебував на чолі означеної Ради, протокол передбачав передачу всіх постанов консисторії до компетенції місцевої єпархіальної Ради¹⁰. Щоб підняти престиж місцевого єпископа, Синод затвердив принцип виборності єпископату.

Вищезгадані заходи Синоду підтримав Тимчасовий уряд. Міністр-президент князь Г. Г. Львов відправив губернським комісарам телеграму, в якій зазначалося, що деякі революційні громадські комітети втручаються у розпорядження церковної влади, тим самим викликаючи обурення в середовищі віруючих. Він вказав на протизаконність та недопустимість самочинного втручання сільських, волосних, повітових та губернських громадських комітетів у церковне життя, яке регулюється виключно церковним законодавством. Тоді ж ця директива була оприлюднена в № 30 “Всероссийского Церковно-Общественного Вестника” за 1917 р.¹¹

Не залишилися поза увагою і проблеми парафіяльних священиків, які, втративши місця, поневірялися разом із своїми сім’ями. Для полегшення їхнього становища Синод надав дозвіл “особам духовного сану, котрі були змушені залишити службу, згідно з постановами сільських або

міських парафій, займати будь-які посади в міських або сільських установах”¹².

Як відомо, російське духовенство, особливо вище, було замкнутим станом. Значною мірою цьому сприяла система освіти. Тому ще наприкінці XIX ст. комісія Св. Синоду на чолі з єпископом Димитрієм рекомендувала перетворити семінарії на духовні гімназії загальноосвітнього типу з розширеним курсом церковно-богословських дисциплін і передати їх у відання Міністерства освіти. Однак Церква не поспішала відмовлятися від патронату над своїми освітніми закладами, хоча революція й примусила переглянути їхній статус. Так, приймаючи під тиском революційних подій “Тимчасові правила про автономію Духовних Академій”, Синод залишив їх у своєму безпосередньому підпорядкуванні, але вилучив з попереднього статуту правило про заборону студентам належати до політичних партій¹³.

Останнім і найважливішим заходом “офіційної” реформи Російської православної Церкви, спрямованим на адаптацію до нового політичного режиму та змін у суспільстві, можна вважати відновлення інституту патріаршества. В православному середовищі давно визнавалася необхідність “врятувати Церкву від прокуратури, повернути їй статус належної вихователки й духовної наставниці російського народу”¹⁴. Водночас серед вищої ієрархії неофіційно обговорювалися можливі кандидати на патріарше служіння. Після невдалої спроби царя запропонувати свою кандидатуру на патріаршу кафедру, вирішення цієї проблеми відійшло до розряду віддалених перспектив. Однак з падінням монархії вибори патріарха почали розглядатися консервативними колами як порятunek вітчизни.

З іншого боку, Церква не була готова до самостійного існування в суспільстві. Чіткий курс на її відокремлення від держави (на це вказував закон Тимчасового уряду від 14 липня 1917 р. про зняття всіх громадянських обмежень і пільг у зв’язку з релігійною належністю, а також скорочення бюджету церковного відомства наполовину (до 55 млн. крб.) з попередженням про тимчасовий характер державного фінансування в принципі) налякав навіть ліберально налаштованих священиків¹⁵.

Проте вирішення питання відновлення патріаршества безпосередньо на осінній сесії Собору викликало гострі дебати. Присутні делегати-каноністи зазначали, що “з канонічних позицій, існування патріаршества не виправдовується, а викликане виключно церковно-політичними міркуваннями”¹⁶. Відтак позиції розділилися. За відновлення патріаршества виступили монархісти. Проти — представники “Союзу демократичного духовенства й мирян” та інші прихильники демократичних перетворень. Один з найактивніших учасників демократичного (обновленського) церковного руху протоієрей О. Введенський у “Знамени Христа” виклав усі ті чотири підстави, за якими “відновлення патріаршества є таке надзвичайне зло, що в Церкві можна тепер залишитися лише для того, щоб знищити це патріаршество”¹⁷. Перемогла консервативна течія, і 21 листопада 1917 р. відбулася інтронізація патріарха Тихона, завершуючи таким чином “офіційний”, синодальний етап реформування РПЦ.

Демократичне реформування розвивалося у двох напрямках — обновленському (християнський “соціалізм більшовицького типу”) та національно-демократичному (консервативного типу).

Обновленський рух з’явився в середовищі нижчого духовенства Петербурга. До його складу увійшли протоієрей О. Введенський, І. Єгоров, М. Попов, О. Рождественський, Лісцін та священики П. Раєвський і Д. Попов, обраний головою “Союзу демократичного духовенства й мирян”, який вони заснували й ухвалили його статут 7 Березня 1917 р. “ще під звуки вуличної стрілянини”, знаходячись у квартирі протоієрея М. Попова. У статуті зазначалося: “... а) монархічний порядок визнати

згубним і для народу, і для церкви. Визначаючи можливість реставрації монархії, “Союз” заздалегідь відмовляється від співпраці з нею; б) “Союз” передбачає для Росії певну форму правління — республіканську; в) “Союз” висуває принципи соціально-економічні: боротьбу проти капіталізму, передачу землі працюючим, а фабрики робітникам; г) “Союз” висуває завдання специфічно церковні: реформу Церкви, а також відокремлення викладання Закону Божого від світських наук”¹⁸. Окрім названих, до складу “Союзу” увійшли й священники, які належали до петербурзької групи 32-х (котра під час визвольного руху 1905 р. подала до Синоду меморандум з вимогою повернення до старих звичаїв Церкви), деякі диякони, а також миряни — інтелігенти, робітники.

Слід зазначити, що вища ієрархія проігнорувала нову революційну організацію духовенства. О. Введенський пізніше згадував: “В той час, коли різноманітні союзи, групи, партії росли, як гриби після дощу, ніхто на новостворений Союз не звернув уваги. Помічати його вище духовенство вважало приниженням ієрархічної гідності. Лише єпископ Уфимський Андрій (князь Ухтомський), член революційного Синоду, до якого він був кооптований В. Н. Львовим, зацікавився “Союзом демократичного духовенства”, став його покровителем та рекомендував його керівників В. Н. Львову”¹⁹. Таке ставлення ієрархів до демократичного руху в той період пояснюється не лише сподіваннями на реставрацію монархії, а й тогочасним станом формування нації. Війна й революція надали можливість російській буржуазії та представникам вільних професій створювати життєздатну політичну силу, процес демократизації стрімко розвивався, і єпископат просто не встиг визначитися у своєму ставленні до нових політичних реалій.

“Союз демократичного духовенства” без перешкод розгорнув активну діяльність. У Петербурзі до нього приєднався професор Б. Тітлінов. Він допоміг підпорядкувати офіційний орган реорганізованого Синоду “Церковно-Общественный Вестник” впливам “Союзу”, таким чином надавши можливість оновленням на його сторінках активно пропагувати свої ідеї. Окрім “Вестника”, протягом року виходило кілька церковних журналів лівого спрямування — “Голос Христа”, “Божья Нива”, “Соборный Разум” та “Вестник труда”. Одночасно вони розпочали роботу по організації диспутів та лекцій для широкого загалу слухачів. З промовами про Церкву і революцію виступали протоієрей І. Єгоров та професор Б. Тітлінов. Один із сучасників — А. Левітін-Краснов — пізніше згадував, як щодня по кілька разів “петроградське тріо” (О. Введенський, Б. Тітлінов, І. Єгоров — *Т. Є.*) виступало на мітингах і з доповідями²⁰. Найчастіше виступав О. Введенський. У серпні 1917 р. він брав участь у нараді представників російської інтелігенції в Москві (хоча відкрити відділ “Союзу ...” в Москві не зміг), а невдовзі був призначений членом так званого Передпарламенту. А. Левітін-Краснов так описує його діяльність: “Найважливішою для “петроградського тріо” була політика. Якось я запитав Олександра Івановича (Введенського): “Яку мету ви переслідуйте?”. “Створення християнсько-соціалістичної партії”, — швидко відповів він”²¹.

Палким прихильником залучення духовенства в політику на боці соціалізму був о. І. Єгоров. На сторінках брошур “Пастырь Церкви”, “Политическая жизнь страны”, “Нельзя молчать и ожидать” він енергійно протестував проти нейтралітету духовенства в боротьбі класів, наголошуючи, що скрізь і всюди пастир Церкви має бути авангардом у боротьбі за правду, за звільнення “сырых и убогих” від вікового гніту. В своїй основній роботі “Православие и жизнь в нем”, присвяченій проблемі викладання Закону Божого, о. І. Єгоров пристрасно доводив необхідність для Церкви

бути в епіцентрі подій, завжди обороняти справедливість. Він передбачав можливість стихійного “виникнення в масах великого вселенського релігійного руху, який потім охопить увесь світ”. Він гаряче говорив про щастя “бути предтечею релігійного відродження та оновлення людства”²².

Загалом у тогочасній пресі широко дискутувалася проблема узгодження ідей соціалізму та ідей християнства. Так, “Спутник християнина” за 1918 р. оприлюднив звернення новоствореної політичної організації “Церковь и демократия”, яку очолив протоієрей О. Боярський (пізніше він приєднається до “Союзу...”). Наголошуючи, що “без Христа не було й не буде істинної свободи, рівності та братерства”, о. О. Боярський подає програмні засади організації у 4-му розділі документа — “Сучасні політично-економічні питання у світлі християнської церковної свідомості” в 13 пунктах. Насамперед він зазначає: “Церкві Христовій належить уся повнота Христової вічної істини, тому вона не може опускатися до рівня політичної партії. Однак, церковна свідомість має своє бачення сучасних проблем і вважає: 1) В основі держави має бути соборний (колективний) розум; 2) Церква проти агресивної війни; 3) проти смертного вироку; 4) проти існування станів; 5) підтримує рівноправність жінок; 6) праця як основа життя людини — обов’язкова; 7) капіталістична власність на засоби виробництва має бути замінена кооперативною власністю; кооперативи мають складатися з робітників; 8) справжній християнин не може бути багатим (якщо капіталіст почне керуватися християнськими нормами в своєму господарстві, то він збанкрутує через 2 дні); 9) робочий день має тривати 8 год; 10) земля — власність суспільна; вона має бути відібрана у поміщиків, але селяни не повинні “ображати інших власників”; 11) суспільна власність — як вираз духовної єдності; 12) свобода совісті; 13) у боротьбі зі злом християнин повинен застосовувати лише мирні засоби”²³. Програма цього “народного батюшки” була повністю ідентичною політичним програмам робітничих партій²⁴.

Зауважимо, що церковна більшість сприймала з недовірою революційні інновації, сподіваючись, що цар повернеться. Особливе невдоволення і навіть страх викликала проблема відокремлення Церкви від держави. Проти останнього виступав на офіційному рівні червневий 1917 р. Московський з’їзд духовенства й мирян, а Всеросійський Помісний Собор закликав віруючих чинити спротив проведенню в життя декрету від 20 січня (2 лютого) 1918 р. про відокремлення Церкви від держави²⁵.

З часом церковні сили, які не підтримували принципи й тактику “Союзу демократичного духовенства й мирян”, утворили на противагу останньому свій “Союз церковного об’єднання”. Його очолили протоієреї П. Кремлевський, М. Подосьонов, професор-протоієрей І. Солертинський, професор Г. Прохоров. “Союз церковного об’єднання” мав охоронний характер. Його програма стосувалася виключно Церкви. Тут варто згадати лише її § 5, де застерігаються прерогативи Православної Церкви у випадку відокремлення від держави: “Православна Церква повинна зберегти за собою право вільно викладати Закон Божий у школах для дітей православних батьків. Також, як найбільша й автохтонна релігійна організація в державі Російській, має право не тільки відкривати свої церковні школи різних типів, а й розраховувати на повну матеріальну підтримку з боку держави культурно-освітніх програм”²⁶.

Як зазначалося, оновленці були проти виборів патріарха. З осені 1917 р. серед членів “Союзу...” зріє рішення повести церковну справу самостійно, без огляду на правлячу ієрархію. Після інтронізації Тихона, коли консервативна течія перемогла, перед оновленцями “постала просто нагальна необхідність розірвати зв’язки з офіційною московською Церквою”. Проте на офіційний розрив вони відважилися лише в травні 1922 р.,

спираючись на підтримку ОГПУ (13 травня вони видали перший програмний документ “Живої Церкви” — відозву “Верующим сынам Православной Церкви России”)²⁷. А в 1919 р. “пітерське тріо” намагається зацікавити Смольний своїми проектами церковної реформи. Під час аудієнції у голови Петроградської Ради Г. Зінов’єва О. Введенський пропонує конкордат між Радянським урядом і зреформованою православною Церквою. Зінов’єв цю пропозицію відхилив, але пообіцяв підтримку за умови, що група О. Введенського зможе стати “зачинателем великого руху в міжнародному масштабі”²⁸.

Завершуючи цей сюжет, слід сказати, що в 1919 р. було зроблено ще одну “канонічну” спробу створити робітничо-селянську християнсько-соціалістичну партію. Ініціатором її створення був настоятель Гребневської церкви на Луб’янці С. Калиновський. Патріарх благословив створення цієї партії з українською програмою, але з невідомих причин проект залишився нереалізованим²⁹.

На Україні, незважаючи на той факт, що українські єпархії були складовою частиною єдиного тіла РПЦ, “демократичні” церковні реформи набули переважно національного характеру та досить консервативних форм. Відсутністю деструктивних тенденцій більшовицько-соціалістичного типу характеризувалася й реорганізаційна діяльність прихильників російської партії. Єпархіальні з’їзди, що стихійно відбулися навесні-влітку 1917 р., поряд із суто церковними проблемами розглянули можливість українізації Церкви. Одночасно деякі з них ухвалили резолюції, що стосувалися її самостійної соціальної політики. З огляду на те, що основну канву подій, які стосувалися українізації Церкви, за матеріалами єпархіальних з’їздів, було реконструйовано В. Ульяновським³⁰, вибірково зупинимося лише на характеристиці демократичних церковних організацій (за маловідомими матеріалами ЦДАВО України), котрі декларували свою діяльність у межах канонів Російської Церкви, але з урахуванням національних потреб українців.

Так, другий, серпневий 1917 р. єпархіальний з’їзд Полтавщини, як і слід було чекати, відмовився від революційних методів зміни суспільного розвитку на користь консервативно-еволюційних. Ця еволюція була цілком закономірною, якщо взяти до уваги відсутність сформованої політичної нації і в Росії, і на Україні. Слід врахувати також небажання членів Синоду нести особисту відповідальність за політичні рішення державного масштабу (на їх думку, така шана повинна була належати цареві, патріархові або урядові), а також бездіяльність та безвідповідальність стосовно Церкви з боку соціалістичного керівництва Української Центральної Ради.

Проявом консервативної еволюції політичних поглядів церковного середовища стало рішення єпархіального з’їзду від 31 серпня 1917 р. створити “Церковний Союз духовенства й мирян Полтавської єпархії”. Того ж дня на вечірньому засіданні затвердили його Статут, який передбачав наступні положення:

1. “Церковний Союз духовенства й мирян” Полтавської єпархії не входить до складу адміністративних закладів єпархії. Він являє собою вільну й добровільну організацію осіб — вірних православної Церкви.

2. Союз ставить собі за мету: а) сприяти об’єднанню духовенства й мирян на основі вчення Христа Спасителя та Св. Церкви; б) запроваджувати та підтримувати на всіх щаблях церковного життя — в парафії, в церковній окрузі, в єпархії — засади соборності та виборності; в) підтримувати та захищати права й інтереси Церкви перед місцевою і Всеросійською церковною та державною владою, а також різноманітними громадськими організаціями; г) сприяти замиренню церковного життя і ліквідації непо-

розуміння на місцях, що їх викликали зміни форми церковного устрою; д) надавати членам Союзу духовну та матеріальну допомогу в потрібних випадках.

3. Також Союз ставить за мету об'єднати духовенство й народ на основі перебудовання суспільно-економічних та правових відносин між людьми, позаяк така перебудова приводить до мирної реалізації основних заповітів християнства, братерства й рівності всіх людей перед Отцем Небесним. Стосовно політики Союз ставить за мету реалізацію такого ладу, за якого народові буде надано право самоуправління через своїх представників.

4. Союз надає своїм членам свободу совісті голосувати за будь-яку форму правління, а мирянам — належати до тієї чи іншої політичної партії. Політична діяльність духовенства має здійснюватися за умови, що храм і церковна кафедра не перетворюються на політичну трибуну.

5. Союз захищає свободу правдивого й чесного слова та волю віри; виступає за скорочення робочого часу, за участь робітників у прибутках підприємств; за охорону та обмеження жіночої та дитячої праці; за широкий розвиток кооперації; за наділення землею працюючих і безземельних, тих, хто обробляє землю. Працюючим на фабриках, заводах та підприємствах і т. ін. має бути гарантовано час для відвідання богослужінь у святкові та недільні дні. Право перерозподілу землі належить виключно Установчим зборам, які повинні його здійснити на засадах християнської правди. Самочинне відчуження церковного, монастирського, приватного майна — недопустиме.

Стосовно взаємин Церкви та держави. Союз, визнаючи грандіозну роль православ'я у створенні Російської держави та її культурному розвитку, з огляду на те, що більшість населення належить до православного сповідання, вважає, що при свободі віровизнання православ'я повинно займати панівне становище. Глава держави та міністр ісповідань мають бути православними від народження. Православна Церква в союзі з державою повинна користуватися повною свободою самоуправління, та облаштовувати своє життя на засадах виборності й соборності. Церква повинна мати свої школи — нижчі, середні та вищі, в яких діти православних батьків мали б змогу отримати освіту та виховання. Утримання таких шкіл має бути забезпечене державою. Вивчення Закону Божого в державній школі має бути обов'язковим.

6. Визнаючи єдність і неподільність великої Всеросійської Держави та Церкви, Союз захищає **право України на її мову, побут і культуру в шкільному, церковному та громадському житті**. Союз виступає за те, щоб духовенство було забезпечене державною платнею та пенсіями.

7. Союз є юридичною особою і має право набувати рухоме та нерухоме майно.

8. Союз має право вступати у відносини та об'єднуватися для досягнення спільної мети з подібними союзами інших єпархій.

9. Союз всебічно підтримує церковні організації — парафіяльні, окружні, єпархіальні в досягненні їхньої мети.

10. До складу Союзу входять усі церковно-слов'янські єпархії, діячі на церковному терені, згідно поданих заяв, та загалом усі православні християни обох статей, котрі співчують діяльності Союзу.

11. Члени Союзу зобов'язані неухильно виконувати всі постанови Союзу та сприяти йому в досягненні цілей.

Члени Союзу щорічно роблять внески у розмірі не менше одного рубля.

Примітка: Бажано, щоб для духовенства єпархії участь у Союзі була обов'язковою”³¹.

Наведений документ добре ілюструє розпад старих кумулятивних суспільних зв'язків, спричинений війною та революцією. Об'єднана духовна та світська влада розщепилася на дві сили. Але Церква на той час втратила позиції провідника, організатора й охоронця суспільства, і функцію ідеологічно-політичного провідника в пореволюційному суспільстві перебирають на себе організації — прототиби масових партій. У нашому випадку — прототиби християнсько-демократичних партій несоціалістичного напрямку.

Подібні резолюції ухвалив і квітневий (19—26) 1917 р. єпархіальний з'їзд Херсонсько-Одеської єпархії. 21 квітня на вечірньому засіданні його делегати висловили та задокументували своє ставлення до революційних подій:

“... 3. Все місцеве самоврядування в Росії повинне будуватися на широких демократичних засадах, шляхом залучення до виборів до цих установ усього населення обох статей через загальне, пряме, рівне й таємне голосування.

4. Церковні кафедри в теперішній перехідний час, як і завжди, мають слугувати замирюючим чинником на засадах православно-християнського вчення.

5. Розподіл земельних багатств дотепер є несправедливим і нерівномірним для працюючої землеробської маси. Тому, вітаючи народне прагнення до справедливого розподілу всіх земель без нових тяжких потрясінь, жертв, несправедливості та насильства, Церква молить Господа про якнайшвидше безболісне вирішення цього важкого питання народного життя, остаточне вирішення якого належить Установчим зборам, однак, таким чином, щоб купівля, продаж і спекуляція землею були заборонені законом.

6. Тяжка праця робітників фабрик, заводів, рудників, залізниць повинна бути суворо в нормована. Визнана соціальною наукою та медициною 8-годинна тривалість робочого дня є цілком справедливою.

Має бути: законом унормована мінімальна заробітна плата на кожному підприємстві, створено особливі пільги для найважчих категорій праці, робітникам надане право відпочинку під час свят, триденна відпустка під час посту для розговіння; право на великих та середніх підприємствах на безкоштовне лікування, на квартиру та паливо, освітлення, продовольчий магазин, на державне страхування і пенсію всім постійним робітникам певної категорії. Необхідно [запровадити] охорону законом жіночої праці на фабриках, заводах, залізницях, охорону материнства й ліквідувати дитячу працю на важких і небезпечних підприємствах.

Разом з тим з'їзд звертається до всіх робітників із закликом у цю важку годину, що її переживає наша Батьківщина, відкинути внутрішні незгоди й не вимагати термінового здійснення усіх справедливих побажань робітництва, посилити роботу й на скільки можливо збільшити кількість робочих годин, щоб урятувати Батьківщину від зовнішніх ворогів та внутрішньої розрухи.

7. Сільськогосподарські робітники й домашні служники повинні стати предметом особливої турботи уряду. Їх права на здоров'я, житло, пристойне харчування й хороше ставлення мають бути гарантовані законом. [Їхнє право] відвідувати святкові богослужіння та триденна відпустка ніким не повинна обмежуватися”³².

Заслуговує на увагу й резолюція з'їзду стосовно взаємин Церкви та держави:

“1. Церква вітає ту форму державного устрою, яка буде створюватися самим народом і, зі свого боку, готова сприяти урядові в його роботі на благо й розквіт Російської держави.

2. Церква православна має бути вільною. Її внутрішній устрій, вчення та його поширення, культ не обмежуються державною владою.

3. Російському народові, як переважаючому в складі населення Російської держави та головному її упоряднику, природно, належить право першості по честі серед інших національностей. А тому його віра посідає перше місце серед інших Церков і сповідань. Відтак, особа, що очолює Російську державу, має бути православного сповідання.

4. Прихильне ставлення до православної Церкви держава висловлює шляхом захисту її від всіляких утисків, образ; матеріальною допомогою ієрархії, кліру, її благодійним, просвітницьким та молитовним закладам.

5. **Всі чада православної Церкви користуються дорогоцінним даром вільного виявлення своїх релігійних почуттів та культу своєю рідною мовою, зі своїми національними особливостями**" ³³.

Наведені документи дають підстави стверджувати, що на Україні в період від розпаду монархії до більшовицької навали церковна реформа здійснювалася паралельно з досить динамічними (з огляду на попередній стан) процесами утворення української та російської політичних націй. У кожному національному середовищі зазначені процеси здебільшого не виходили за межі консервативного способу розв'язання суспільних суперечностей. Про це свідчить факт визнання у програмних документах церковних єпархіальних з'їздів (скликаних подекуди без огляду на наявність попереднього благословення єпархіальних архієреїв) національних особливостей та права України "на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті".

За умови відносної політичної стабільності українських урядів та співпраці держави й Церкви Україна мала широкі перспективи побудови демократичного суспільства й національної держави. В той час, коли середній клас і його політичний авангард — українські дрібнобуржуазні партії тільки розпочинали повноцінну політичну діяльність, представники національно-демократичного крила церковної реформації вже на перших єпархіальних з'їздах під гаслом соборноправності, українізації та автокефалії в Церкві розгорнули активну кампанію, спрямовану на консолідацію українського суспільства навколо національно-державницької ідеї. Адже автокефальний статус Церкви автоматично ставив на порядок денний питання незалежності держави.

На чолі національно-демократичної реформації постала Тимчасова Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР). Вона була створена в листопаді 1917 р. на основі ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору та Братства Воскресіння. Слід зауважити, що канонічних підстав для існування в Церкві вона не мала. Згідно з церковним правом, ВПЦР — громадська організація приватних осіб, яка може провадити будь-яку діяльність лише з дозволу вищої церковної влади. Але "революційна пасивність" ієрархії та запроваджена Тимчасовим урядом політика демократизації церковного життя надали можливість Раді існувати в Церкві аж до 24 червня (7 липня) 1918 р. Не входила Рада й до складу державних структур, але впливала на політичну кон'юнктуру. Тому за характером діяльності цю організацію можна класифікувати як прототип національної християнсько-демократичної партії. До її складу ввійшло близько 60 осіб. Серед них — священники, протоієреї, ієродиякони, диякони та представники ліберально налаштованої інтелігенції. Серйозність і фаховий підхід Раді мали надати професори Київської Духовної академії, а канонічність — головування неправлячого архієпископа Олексія (Дородніцина) та санкція новообраного патріарха. Фактичним головою Ради став військовий священник Олександр Маричів ³⁴.

Пасивність вищої церковної влади та відсутність уваги до національної Церкви з боку українського уряду створили політичну ситуацію, за якої ВПЦР, обстоюючи національно-державницькі позиції, часто була

змушена діяти всупереч канонам, переносючи методи революційної боротьби політичних партій у церковне середовище. 23 листопада (6 грудня) 1917 р. вона проголосила себе тимчасово вищою владою Православної Церкви в Україні до скликання Всеукраїнського Собору.

Однак члени Ради розуміли, що Собор може бути канонічним, а його постанови чинними лише за умови патріаршого благословення та участі єпископату. Тому 12 грудня делегація ВПЦР на чолі з о. О. Маричівим побувала на прийомі у патріарха Тихона, який, нібито, висловився за автономію Української Церкви і дав дозвіл на проведення Собору³⁵. Проте Київський митрополит і єпископи відмовилися вести переговори з ВПЦР. Її керівництво зробило революційну спробу формальної канонічної “заміни” глави Церкви й залучення на свій бік когось із вікаріїв. 21 грудня, під час візиту до митрополита Володимира, священники О. Маричів, С. Филипенко, П. Тарнавський, протоієрей Н. Шараївський, диякон Я. Ботвиненко, ієродиякон Порфирій та полковник В. Цівчинський поставили йому ультимативну вимогу: разом з вікарним єпископом Никодимом упродовж трьох днів залишити Київ³⁶. Керівництво митрополією від імені українців було запропоновано вікаріям — спочатку єпископові Димитрію (Вербицькому), а потім — єпископові Василю (Богдашевському), проте обидва відмовилися.

Тоді ВПЦР, намагаючись відстояти ідею скликання Собору та проголошення на ньому автокефалії, відважилася на безпрецедентний крок — повне захоплення церковного управління. 23 грудня 1917 р. вона з допомогою військових розпустила Київську духовну консисторію і призначила нових членів на чолі з комісаром священником П. Пашевським. Водночас було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади свою “Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу — Всеукраїнську Церковну Рад у та українське військо”³⁷. 23 грудня Рада звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Рад у в боротьбі проти російських більшовиків.

Зважаючи на державницьку позицію ВПЦР чи з огляду на політичну кризу (обрання більшовицького Центрального Виконавчого Комітету Рад у Харкові), у 20-х числах грудня Центральна Рада делегувала до неї В. Рафальського і ввела до свого складу о. о. Н. Шараївського, О. Ходзицького, Г. Чернявського. Тоді ж у Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ була відкрита посада тимчасового комісара в справах духовних. Її обійняв О. М. Карпінський, який видав 27 грудня наказ усім консисторіям надалі вести всі стосунки з російською церковною владою лише з його відомою³⁸. Це дало підстави сприймати дії уряду як офіційне визнання владою ВПЦР легітимним керівним церковним органом.

Тому, незважаючи на заборону митрополита Володимира, “Киевские епархиальные ведомости” під тиском Ради опублікували українські тексти оголошення про відкриття 28 грудня Всеукраїнського Собору за підписом священника П. Пашевського, указу Генерального Секретаріату Української Центральної Ради про підлеглість усіх консисторій і церковних організацій державній владі України та списку нових членів консисторії (до її складу увійшли: протоієрей В. Липківський, Н. Шараївський, священники П. Тарнавський, С. Филипенко, П. Старовойтенко).

Нові політичні реалії змусили митрополита Володимира зробити певні поступки: він запропонував консисторії предметно розглянути пропозицію Генерального Секретаріату про читання в церквах універсалів Центральної Ради і дозволив зробити деякі зміни в складі богослужіння на Україні³⁹.

Таким чином за номінальної підтримки української політичної влади остаточно встановилося церковне двовладдя. З одного боку, ієрархи Ро-

сійської православної Церкви не звикли самостійно, без поліційного апарату боротися зі своїми противниками (фактично синодальна Церква мала ворогів спільних із державою), з іншого, — Церковна Рада за короткий час перетворилася на проміжну структуру. Вона мала реальний вплив і на державу, і на Церкву. Хоча за своїм складом та характером діяльності ВПЦР не відрізнялася від політичної партії, однак її провід усвідомлював, що без єпископату скликання канонічного Собору неможливе.

Компроміс було віднайдено тимчасовий і досить нетрадиційний. Патріарх, не бажаючи допустити “розтерзання Російської Православної Церкви та погибелі Росії”, благословив скликання Всеукраїнського Собору (тобто, *частини* єдиного церковного тіла), хоча й передбачав лише надання автономії з широким внутрішнім самоврядуванням, і відрядив до Києва своїх представників. Церковна Рада, згідно зі своєю власною програмою та попередньою угодою, повинна була саморозпуститися в день відкриття Собору.

Отже, українські церковні діячі сподівалися реалізувати ідею незалежності православної Церкви на Україні, співпрацюючи з Російською Церквою, яка після революції сама стала на шлях реформ. Проте виявилось, що позиція РПЦ стосовно повернення свободи Українській православній Церкві не змінилася. Тому, незважаючи на українську більшість, високу активність Української Церковної Ради та залучення урядових кіл, перша сесія Собору закінчилася для автокефалістів провалом. На жаль, належних висновків вони не зробили і з великим ентузіазмом продовжували свою боротьбу виключно громадсько-політичними засобами.

У період між сесіями члени ВПЦР організували “Українське братство імені Св. св. Кирила та Мефодія” з широкими завданнями — “популяризувати ідеї Українського Собору, підготовляти по змозі матеріали для соборної праці і просвітніми та науковими засобами стояти на варті Православної Церкви на Україні”⁴⁰. Установчі збори відбулися 24 березня 1918 р. за участю 53 чоловік (серед них священники П. Тарнавський, М. Крамаренко, П. Пашевський та диякон О. Дурдуківський). Очолив братство військовий священник О. Маричів. Однак братчики не подбали про канонічне затвердження статуту Братства та присутність єпископа. Останнє викликало бурхливу реакцію в російських церковних колах — аж до звинувачення в уніатизмі у пресі й на Соборі. Все разом дуже заважало продуктивній роботі цієї громадсько-політичної організації на церковній ниві.

Загалом же Церква в Україні в той період фактично перетворилася на канал динамічної циркуляції українських еліт — духовної й політичної. Більш-менш об’єднана дотепер єдиною метою, ВПЦР, так би мовити, “розширюється” на дві частини: радикальну та помірковану. Беручи до уваги подальші події, можна припустити, що саме в період роботи другої сесії Собору й проявилися розмежування їхніх політичних функцій та диференціація суспільної чинності.

Переважаюча більшість радикальних реформаторів — членів ВПЦР після соборного засідання 24 червня (7 липня) 1918 р. відійшли від активної масштабної політичної діяльності до Київського єпархіального Собору 22—26 травня 1921 р., який резолюцією № 1 визнав “ВПЦ Раду вищим тимчасовим (до скликання Всеукраїнського Собору) органом управління УАП Церкви”⁴¹.

Фактично ж кваліфіковану роботу по відродженню Української Церкви з урахуванням віддалених перспектив розгорнули діячі поміркованого крила українського церковного руху на чолі з професором В. Зінківським. За часів Гетьманату вони посіли головні місця в Міністерстві ісповідань. Залучивши деяких представників ВПЦР до праці в Міністерстві

(наприклад, о. О. Маричів), вони разом з іншими членами Ради працювали над підготовкою другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору. Проте Міністерство ісповідань, маючи реальну владу й усвідомлюючи, що воно “є органом здійснення прав державного суверенітету відносно всіх Церков та конфесійних суспільств, що існують на території Української Держави”, проводило свою чітко продуману політику⁴². За весь період чинності українських урядів з його постановами рахувалися і духовенство, і єпископат. Останній поступово добровільно переклав на Міністерство ісповідань вирішення більшості справ адміністративного, господарського та культурно-просвітницького характеру. Можна сказати, що відбулася спонтанна еволюція в бік секуляризації. Церква в Україні (на відміну від більшості європейських країн) переживала період розмежування сфер влади між нею та державою як важлива й цінна інституція. При цьому, незалежно від ставлення українських державних структур, вона виконувала націотворчу функцію.

Подальшому порівняно рівномірному розвитку національно-демократичних реформ перешкодила зміна влади в державі. Але тенденція до утворення християнсько-демократичного руху збереглася і після поразки визвольних змагань. Міністерство ісповідань під керівництвом І. Огієнка і в еміграції не припиняло роботу. В нових умовах воно виконувало кілька функцій. Перебуваючи в м. Тарнові (Польща), І. Огієнко продовжував робити максимум можливого для того, щоб Українська Церква набула власної, канонічно поставленої ієрархії і отримала визнання Вселенського Патріархату, стала повноправним учасником світового християнського демократичного руху, а також утворити українську християнсько-демократичну партію.

Для Української Церкви необхідність прилучитися до світового руху християнських Церков була зумовлена кількома причинами. По-перше, вона впливала з єкуменічних традицій Київської Церкви; по-друге, існувала проблема визнання Української Церкви Церквами-сестрами; по-третє, загальна духовна криза західної цивілізації та спричинена нею світова війна створили тенденцію до церковного об'єднання, і в певних дипломатичних колах ідея “Ліги Церков” сприймалася як продовження “Ліги Націй”.

Спробу реалізувати цю ідею було зроблено в Женеві в 1920 р. “19—20 серпня там відбулася прелімінарна Конгрегація всіх християнських Церков у справі церковного об'єднання. На з'їзд прибуло 150 делегатів від 80 різних Церков і 40 народностей — Центральної Америки, Європи, Африки, Австралії, Індії, Японії; прибуло і 16 представників православних Церков — Царгородської, Ієрусалимської, Синайської, Олександрійської, Антіохійської, Грецької, Болгарської, Сербської, Румунської і Московської. Це був дуже гарний момент Церкві Українській звернути на себе увагу, але на цьому Конгресі преосвященний Євлогій представляв не лише Московську Церкву, але й Українську”⁴³. А 27 лютого 1921 р. французький “Le journal d'Orient” надрукував енцикліку Вселенського Патріархату в справі Ліги Церков за підписами Високопреосвященного Доротія та одинадцяти митрополитів⁴⁴. З огляду на вказані чинники, 17 березня 1921 р. І. Огієнко звернувся до посла УНР в Швейцарії з проханням подати до комісії по скликанню всехристиянського з'їзду в Женеві заяву про те, що потрібно на з'їзд запросити і Українську Церкву⁴⁵. 9 липня 1921 р. він надіслав до одного з секретарів Конгресу листа з проханням прийняти на Всехристиянський Конгрес двох представників і від Української Автокефальної Церкви⁴⁶. 6 вересня 1921 р. делегат Є. Бачинський отримав уповноваження на українській і французькій мовах репрезентувати інтереси Православної Автокефальної Церкви від імені Міністерства ісповідань УНР

на конференції Екзекутивного Комітету “Світового Альянсу для братерської згоди поміж народами через Церкви”. 15 вересня Є. Бачинський доповідав високому зібранню про Українську Церкву та загалом релігійну справу на Україні. Присутні ухвалили долучити цю доповідь до протоколу, а також зазначити: “1. Бажання України долучитися до Альянсу. Хоч Україна й не визнана і не відома її державна доля, Комітет Альянсу не буде ставити перепони для прийняття національної української секції до складу Альянсу. Для цього треба там, де можна, заснувати Секцію з представників українських релігійних товариств і діячів під головуванням когось із єпископів Української Автокефальної Церкви; 2. Надання матеріальної допомоги Православним Українським Братствам, церковним вигнанням за кордоном і для видання релігійно-моральних публікацій на території Польщі й серед інтернованого козацтва; 3. Необхідність допомогти утриманню теологів для Української Автокефальної Церкви як у Сербії, так і в Англії; 4. Звернути увагу на забезпечення прав релігійної української православної меншості в Польщі, заляканої агресивною католицькою пропагандою”⁴⁷. В кінці наради присутні обговорили сучасну політику більшовиків та заходи, спрямовані на поміч голодуючим. На жаль, для Української Церкви цей Конгрес, крім суто інформаційної акції, не мав практичних наслідків.

Найближче до реалізації в тогочасних умовах ідеї створення християнсько-демократичного руху українські церковні діячі підійшли в жовтні 1921 р. Як і раніше, ініціатива політичної підтримки відродження Української Церкви належала військовим священикам. Зауважимо, що деякі з них (як, наприклад, Головний військовий священик військ УНР П. Пашевський, військовий священик О. Маричів) входили раніше до складу ВПЦР.

13—14 березня 1921 р. в польському місті Тарнові відбувся з’їзд військового духовенства та громадян. На жаль, через важкі умови проведення форуму на чужій території, на ньому були присутні всього 12 осіб. Однак його резолюції мають важливе значення. “З’їзд визнав Автокефальну Церкву міцною підвалиною нашої державності, а єднання держави й Церкви — єдиною умовою національного та державного життя. З метою морального об’єднання українського козацтва та його національно-релігійного виховання при Дієвій Армії УНР було засновано Братство Святої Покрови. Також з’їзд одноголосно ухвалив доручити міністру ісповідань вжити необхідних заходів, аби духовенство України мало можливість надіслати своїх представників до Ради Республіки і тим допомогти утворенню й зміцненню нашої молоді Народної Республіки й Автокефальної Української Церкви. У зв’язку з цим після своєї доповіді про “Церковне життя у православних і неправославних землях Європи за 1920 р.” міністр І. Огієнко запропонував делегатам висловитися про заснування серед українського громадянства — для впливу в парламенті, серед народу та на державний механізм і соціальну політику — християнсько-демократичної партії”⁴⁸.

Таким чином, за порівняно короткий період з 1917 по 1921 рр. українське суспільство переважно під впливом Церкви пройшло еволюційний шлях від духовного й політичного абсолютизму до політичної відповідальності. Майже безлітарне, воно почало диференціюватися, жити самостійним політичним життям. Причому ця суспільна диференціація супроводжувалася емансипацією Церкви від держави та висуванням на місце політичного провідника й організатора суспільства християнсько-демократичної партії як політичного чинника, що базується на глибоко вкорінених у структурі ментальності українців християнських цінностях.

На жаль, тогочасні політичні реалії (тяжкі умови перебування в таборах інтернованих, робітничка політика європейських країн, незавершеність формування нації та відсутність соборності) призвели до розсіяння української еміграції по різних континентах, тому до практичної реалізації надбань революції та створення християнсько-демократичного руху українці повернулися аж у 50-х роках ХХ ст.

- ¹ П о с с е н т и В. Демократия и христианство // Вопросы философии. — М., 1996. — № 7. — С. 95.
- ² Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. (о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали). — К., 1993. — С. 8.
- ³ Там же. — С. 9.
- ⁴ Там же. — С. 61—106.
- ⁵ Див.: Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Очерки по истории русской церковной смуты. — М., 1996. — С. 32.
- ⁶ Л ю б и м о в Н. Дневник о заседании вновь сформированного Синода (12 апреля — 12 июня 1917 г.) // Российская Церковь в годы революции (1917—1918). — М., 1995. — С. 24.
- ⁷ В в е д е н с к и й А. Церковь и государство (Очерк взаимоотношений Церкви и государства в России 1918—1922 г.). — М., 1923. — С. 36.
- ⁸ П о с п е л о в с к и й Д. Русская Православная Церковь в ХХ веке. — М., 1995. — С. 37.
- ⁹ Новое время. — 1917 — 30 апреля.
- ¹⁰ Л ю б и м о в Н. Указ. соч. — С. 54.
- ¹¹ Там же. — С. 78.
- ¹² Там же. — С. 54.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Е в л о г и й (Г е о р г и е в с к и й), митр. Путь моей жизни. Воспоминания митр. Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. — Париж, 1947. Переизд. — М., 1994. — С. 47.
- ¹⁵ В в е д е н с к и й А. Указ. соч. — С. 66.
- ¹⁶ Там же. — С. 103.
- ¹⁷ Там же. — С. 109.
- ¹⁸ Там же. — С. 32.
- ¹⁹ Цит. за Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Указ. соч. — С. 34.
- ²⁰ Там же. — С. 35.
- ²¹ Там же. — С. 37.
- ²² Там же.
- ²³ Там же. — С. 38—39.
- ²⁴ Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. Сост. В. И. Злобин. — МГУ, 1991. — С. 20—64.
- ²⁵ Православие. Вехи истории. — М., 1989. — С. 618.
- ²⁶ В в е д е н с к и й А. Указ. соч. — С. 109.
- ²⁷ Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Указ. соч. — С. 67.
- ²⁸ Там же. — С. 51.
- ²⁹ Там же. — С. 47.
- ³⁰ У л ь я н о в с ь к и й В. Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — С. 90—118.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 71, спр. 72, ч. 1, арк. 55—57 зв.
- ³² Там же, арк. 191 зв. — 192.
- ³³ Там же, арк. 192 зв.
- ³⁴ Там же, ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14—14 зв.
- ³⁵ Речь. — 1917 — 13 декабря.
- ³⁶ Киевлянин. — 1917. — № 272, 273.
- ³⁷ Киевлянин. — 1917. — № 271; Нова Рада. — 1917. — № 203.
- ³⁸ У л ь я н о в с ь к и й В. Назв. праця. — С. 146.
- ³⁹ Нова Рада. — 1917. — № 208.
- ⁴⁰ Киевлянин. — 1918. — № 6.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 1, спр. 97, арк. 33—34.
- ⁴² Там же, ф. 3984, оп. 1, спр. 53, арк. 17.
- ⁴³ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 69, арк. 5.
- ⁴⁴ Там же, ф. 1072, оп. 2, спр. 33, арк. 18—18 зв.
- ⁴⁵ Там же, спр. 117, арк. 12.
- ⁴⁶ Там же, спр. 96, арк. 4—4 зв.
- ⁴⁷ Там же, арк. 10.
- ⁴⁸ Там же, спр. 98, арк. 13—13 зв.
- ⁴⁹ Там же, спр. 97, арк. 26, 31—34, 50—52; спр. 99, арк. 2—11 зв.

* * *